НОВАЯ ЭРА НАУКИ И ЗНАНИЙ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
global-science-review.com
editor@global-science-review.com

ARAB TILIDA AFFIKSAL USULDA SIFAT VA SIFATDOSHLARNING YASALISHI: MORFOLOGIK VA SEMANTIK XUSUSIYATLAR

Avloyorov Abdulmannon Bekmurod o‘g‘li
Oriental Universiteti magistiri

Annotatsiya: Ushbu maqolada arab tili so‘z yasalish tizimida affiksatsiya usulining tutgan o‘rni, xususan, sifat (nisbat sifatlari) va sifatdoshlarning (ism al-foil va ism al-maf’ul) prefiksatsiya hamda suffiksatsiya orqali yasalish mexanizmlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilingan. Tadqiqot jarayonida qiyosiy-tipologik, struktur-semantik va morfologik tahlil usullaridan foydalanildi. Natijalar shuni ko‘rsatadiki, arab tilida ichki fleksiya ustuvor bo‘lishiga qaramay, affiksatsiya usuli yangi ilmiy va ijtimoiy-siyosiy atamalarni yasashda eng sermahsul derivatsion vosita hisoblanadi. Olingan xulosalar arab va o‘zbek tillari morfologiyasini qiyosiy o‘rganish, tildagi substantivatsiya hodisasini anglash, shuningdek, tarjimashunoslik amaliyoti uchun muhim nazariy va amaliy ahamiyat kasb etadi.

Kalit so‘zlar: arab tili, morfologiya, derivatsiya, affiksatsiya, sifat, sifatdosh, nisbat sifatlari, ism al-foil, ism al-maf’ul, ichki fleksiya.

Аннотация: В данной статье научно-теоретически анализируется роль аффиксального способа в системе словообразования арабского языка, в частности, механизмы образования прилагательных (относительных прилагательных) и причастий (действительного и страдательного залогов) путем префиксации и суффиксации. В процессе исследования использовались методы сравнительно-типологического, структурно-семантического и морфологического анализа. Результаты показывают, что, несмотря на доминирование внутренней флексии в арабском языке, аффиксация является наиболее продуктивным деривационным средством для образования новых научных и общественно-политических терминов. Полученные выводы имеют важное теоретическое и практическое значение для сравнительного изучения

морфологии арабского и узбекского языков, понимания явления субстантивации, а также для переводческой практики.

Ключевые слова: арабский язык, морфология, деривация, аффиксация, прилагательное, причастие, относительные прилагательные, имя действительное, имя страдательное, внутренняя флексия.

Abstract: This article provides a scientific and theoretical analysis of the role of the affixation method in the Arabic word-formation system, focusing particularly on the mechanisms of forming adjectives (relative adjectives) and participles (active and passive) through prefixation and suffixation. Comparative-typological, structural-semantic, and morphological analysis methods were employed during the research. The results indicate that despite the historical dominance of internal inflection in the Arabic language, the affixation method has become the most productive derivational tool for creating new scientific and socio-political terminology. The findings hold significant theoretical and practical importance for the comparative study of Arabic and Uzbek morphology, understanding the phenomenon of substantivation, as well as for translation studies and practice.

Keywords: Arabic language, morphology, derivation, affixation, adjective, participle, relative adjectives, active participle, passive participle, internal inflection.

Jahon tilshunosligida tillarni morfologik tipologiyasiga ko‘ra tasniflashda somiy tillar oilasiga mansub arab tili an’anaviy ravishda flektiv tillar guruhiga kiritiladi. Bu tilning morfologik qurilishi o‘zining mutlaq o‘ziga xosligi, xususan, ichki fleksiya – undoshlardan iborat o‘zak va unlilarning o‘zgarishiga asoslangan qolip (vazn) tizimi vositasida so‘z yasalishi bilan tubdan ajralib turadi. Biroq, til doimiy rivojlanishda bo‘lganligi hamda ijtimoiy-siyosiy, ilmiy-texnik taraqqiyot natijasida yangi tushunchalarning doimiy paydo bo‘lishi sababli, sof ichki fleksiya bilan bir qatorda affiksatsiya (so‘z yasovchi va shakl yasovchi qo‘shimchalar qo‘shish) usuli ham so‘z yasalishi va so‘z o‘zgarishida g‘oyat muhim o‘rin egallaydi [1]. Zamonaviy arab tili so‘z yasalishi tizimida, ayniqsa, sifat (as-sifa) va sifatdosh

(partitsip) turkumiga oid so‘zlarning shakllanishida affiksatsiya usulining tutgan o‘rni beqiyos bo‘lib, mazkur holat tilning derivatsion imkoniyatlari naqadar keng ekanligini namoyon etadi.

Ma’lumki, arab tilida sifat turkumi mustaqil leksik-grammatik kategoriya sifatida otlar bilan ko‘plab umumiy xususiyatlarga ega va ular ko‘pincha bir xil morfologik qoliplar asosida yasaladi. Ammo, nisbat sifatlari (ism un-nisba) yasalishida an’anaviy ichki o‘zgarishlardan ko‘ra to‘g‘ridan-to‘g‘ri tashqi affiksal usul eng faol omil sifatida qo‘llaniladi. Bunda ot yoki boshqa turkumga oid so‘zning oxiriga tashdidli “ya” (ya un-nisba, ya’ni erkak jinsi uchun “-iyy” yoki ayol jinsi uchun “-iyyatun”) affiksini qo‘shish orqali predmet yoki shaxsning biror joy, millat, kasb, yo‘nalish yoki sohaga xosligini bildiruvchi nisbiy sifatlar yasaladi [2]. Misol uchun, “ilm” (ilm) so‘zidan “ilmiyyun” (ilmiy), “tarix” (tarix) so‘zidan “tarixiyyun” (tarixiy) sifatlarining yasalishi ushbu jarayonning arab tilida so‘z yasovchi affikslar mahsuldorligini ko‘rsatuvchi eng yorqin va sermahsul dalilidir. Bu affiksatsiya usuli hozirgi kunda xalqaro ilmiy va siyosiy terminologiyani boyitishda asosiy tayanch vosita bo‘lib xizmat qilmoqda.

Arab tili morfologiyasida sifatdoshlar – ism al-foil (aniqlik nisbatidagi harakat bajaruvchisini bildiruvchi sifatdosh) va ism al-maf’ul (majhullik nisbatidagi harakat obyektini bildiruvchi sifatdosh) yasalishiga e’tibor qaratadigan bo‘lsak, bu jarayonda ham affiksatsiyaning, aniqrog‘i prefiksatsiyaning xarakterli roli yaqqol ko‘zga tashlanadi. Sulosiy mujarrad (uch undoshli oddiy o‘zak) fe’llardan sifatdoshlar asosan o‘zak ichidagi unlilarning o‘zgarishi, ya’ni sof ichki fleksiya (“foilun” va “maf’ulun” qoliplari) orqali yasalsa-da, orttirilgan (mazid) boblardan sifatdosh yasashda qat’iy ravishda affiksatsiya usuliga murojaat qilinadi [3]. Xususan, orttirilgan bob fe’llarining hozirgi-kelasi zamon (muzori) shaklidan sifatdosh yasashda fe’lning boshidagi muzorat (shaxs-son) harfi o‘rniga zammali “mim” (mu-) prefiksi qo‘shiladi. Bunda oxiridan oldingi harfning harakati ism al-foilda kasra (-i), ism al-maf’ulda esa fatha (-a) qilib o‘zgartiriladi (masalan, muallim

– o‘rgatuvchi, muallam – o‘rgatilgan). Bu holat arab tilida derivatsion va morfologik jarayonlar faqatgina o‘zak ichidagi vokalizatsiya bilan cheklanib qolmasdan, balki tashqi affikslar (prefikslar) ishtirokida sintetik tarzda amalga oshishini isbotlaydi.

Arab tilida morfologik derivatsiya, so‘z yasalishi va affiksatsiya masalalari ko‘plab xorijiy va mahalliy sharqshunos olimlar tomonidan o‘rganilgan. Rus arabshunosligi maktabi vakillaridan B.M. Grande va A.A. Kovalyovlar o‘zlarining fundamental tadqiqotlarida arab tilidagi affiksatsiya jarayonlarini tarixiy-qiyosiy nuqtai nazardan tahlil qilib, sifatdosh va nisbat sifatlari yasovchi affikslarning etimologik asoslariga to‘xtalib o‘tishgan bo‘lsa, o‘zbek sharqshunos olimlari ham arab grammatikasini o‘zbek tili bilan chog‘ishtirma aspektda keng tadqiq etishgan [4]. Zamonaviy g‘arb tilshunoslari (K. Ryding, E. Badawi) esa zamonaviy adabiy arab tilida (Modern Standard Arabic) affikslarning yangi atamalar va sifatlar yasashdagi kognitiv va pragmatik xususiyatlarini yirik matn korpuslari asosida tasdiqlab berganlar [5].

Shunga qaramay, arab tilida aynan affiksal usulda sifat va sifatdoshlarning yasalish mexanizmlari hamda ularning o‘zbek tili so‘z yasalishi tizimi bilan qiyosiy-tipologik tahlili bugungi kunga qadar monografik darajada to‘liq yoritilmagan. Bugungi globallashuv davrida arab va o‘zbek tillari o‘rtasidagi bevosita tarjima jarayonlarida adekvatlikni ta’minlash, til leksikasiga jadal kirib kelayotgan neologizmlarning morfologik tabiatini anglash hamda oliy ta’lim amaliyotida til o‘rganuvchilarga so‘z yasalishi modellarini kognitiv yondashuv asosida tushuntirish uchun mazkur masalani chuqur va maxsus tadqiq etish dolzarb ehtiyojga aylanmoqda. Ushbu maqolaning asosiy maqsadi arab tilida affiksal usul (prefiksatsiya va suffiksatsiya) yordamida sifat va sifatdoshlarning yasalish qonuniyatlarini ilmiy-nazariy jihatdan o‘rganish, ularning semantik-sintaktik imkoniyatlarini ochib berish va o‘zbek tili doirasida amaliy chog‘ishtirma tipologiyasini ishlab chiqishdan iborat.

Arab tili so‘z yasalishi tizimida affiksatsiyaning derivatsion va morfologik o‘rni haqida so‘z yuritilganda, eng avvalo, nisbat sifatlari (الاسم المنسوب – al-ismu al-mansub) yasalish mexanizmlariga e’tibor qaratish zarur. Nisbat sifatlari biror shaxs, narsa yoki hodisaning muayyan makon, millat, fan, kasb yoki xususiyatga daxldorligini bildiradi va arab tilidagi eng sermahsul sifat yasalish usuli hisoblanadi. Mazkur sifatlar affiksatsiya, aniqrog‘i, suffiksatsiya usulida yasalib, ot yoki boshqa so‘z turkumining negiziga tashdidli “ya” (ي – yā’ un-nisba) qo‘shilishi orqali hosil qilinadi [6]. Agar asos qilib olinayotgan so‘zning oxirida muannas (ayol jinsi) ko‘rsatkichi bo‘lgan “ta-marbuta” (ة) mavjud bo‘lsa, ushbu morfem tushirib qoldiriladi va undan oldingi harfning harakati kasraga (—ِ) aylanadi. Masalan, “عِلْمٌ” (‘ilmun – ilm, fan) so‘zidan “عِلْمِيٌّ” (‘ilmiyyun – ilmiy), “مَدْرَسَةٌ” (madrasatun – maktab) so‘zidan esa “مَدْرَسِيٌّ” (madrasiyyun – maktabga oid) sifatlari yasaladi. Ushbu qoida tilning istalgan leksik qatlamidan osonlik bilan sifat yasash potensialini namoyon qiladi va o‘zbek tilidagi “-iy”, “-viy” affikslari funksiyasiga to‘liq mos keladi.

Nisbat sifatlari yasalishidagi affiksatsiya jarayoni faqatgina oddiy qo‘shimcha ulanishidan iborat bo‘lib qolmay, ba’zi hollarda murakkab morfofonologik o‘zgarishlarni ham talab etadi. Xususan, oxiri cho‘ziq “alif” (ا) yoki “alif maqsura” (ى) bilan tugaydigan so‘zlarda tovush (undosh) almashinishlari kuzatiladi. Masalan, “مَعْنًى” (ma’nan – ma’no) so‘zidan sifat yasalayotganda, oxirgi unli element “vav” (و) undoshiga almashib, “مَعْنَوِيٌّ” (ma’naviyyun – ma’naviy) shaklini oladi [7]. Shuningdek, “دُنْيَا” (dunyā – dunyo) so‘zi “دُنْيَوِيٌّ” (dunyaviyyun – dunyoviy) holatiga o‘tadi. Yana bir e’tiborli jihati shundaki, arab tilida nisbat sifatlari muayyan kontekstlarda otlashib (substantivlashib) kelishi mumkin. Masalan, “سِيَاسِيٌّ” (siyāsiyyun – siyosiy) sifati ko‘plik affiksi qabul qilib “سِيَاسِيُّونَ” (siyāsiyyūna – siyosatchilar) degan shaxs otiga aylanadi. Bu holat affiksatsiya usuli ichki fleksiya xususiyatlaridan uzilmagan holda, tildagi terminologik bazani kengaytirishda qanchalik muhim funksiya bajarishini ko‘rsatadi.

Arab tili morfologiyasida sifatdoshlarning yasalishi affiksatsiya (prefiksatsiya) va ichki vokalizatsiya sintezi orqali o‘ziga xos tarzda amalga oshadi. An’anaviy sulosiy mujarrad (uch undoshli oddiy o‘zak) fe’llardan sifatdoshlar “فَاعِلٌ” (fā’ilun) va “مَفْعُولٌ” (maf’ūlun) qoliplarida sof ichki fleksiya orqali yasaladi. Biroq, barcha orttirilgan (mazid) boblardan ism al-foil (aniqlik nisbatidagi sifatdosh) va ism al-maf’ul (majhullik nisbatidagi sifatdosh) yasashda to‘liq affiksatsiyaga murojaat qilinadi [8]. Bu jarayonda fe’lning muzorat (hozirgi-kelasi zamon) shaklidagi shaxs-son ko‘rsatkichi vazifasini bajaruvchi muzorat harfi olib tashlanadi va uning o‘rniga zammali (—ُ) “mim” harfi (مُـ – mu) prefiks sifatida qo‘shiladi.

Sifatdosh turini farqlash va semantik oppozitsiyani yuzaga keltirish uchun o‘zakning oxiridan oldingi harfining harakati o‘zgartiriladi: ism al-foilda kasra (—ِ) va ism al-maf’ulda fatha (—َ) qilib belgilanadi. Misol uchun, ikkinchi bobga mansub “عَلَّمَ” (‘allama – o‘rgatmoq) fe’lining muzorat shakli bo‘lmish “يُعَلِّمُ” (yu’allimu) so‘zidan “mu-” prefiksi orqali “مُعَلِّمٌ” (mu’allimun – o‘rgatuvchi) va “مُعَلَّمٌ” (mu’allamun – o‘rgatilgan) sifatdoshlari yasaladi. Yoki sakkizinchi bob “اِسْتَخْدَمَ” (istaxdama – foydalanmoq) fe’lidan “مُسْتَخْدِمٌ” (mustaxdimun – foydalanuvchi) hamda “مُسْتَخْدَمٌ” (mustaxdamun – foydalanilgan) kabi leksik birliklar hosil qilinadi. Bitta prefiks va unli tovush oppozitsiyasi (kasra-fatha) yordamida til tizimida mutlaqo qarama-qarshi ma’noga ega bo‘lgan (subyekt va obyekt yo‘nalishidagi) derivatsion shakllar yuzaga keladi [9]. Ushbu yasama so‘zlar sintaktik jihatdan polifunksional bo‘lib, matn tarkibida sifat, ot hamda fe’lning sintaktik xususiyatlarini (masalan, to‘ldiruvchi boshqarish qobiliyatini) erkin namoyon eta oladi. O‘zbek tilida bu holat “-vchi”, “-digan” va “-gan” qo‘shimchalari orqali ifodalanib, agglyutinativ va flektiv tillar o‘rtasidagi morfologik tipologik tafovutlarni va shu bilan birga, mantiqiy universallikni ochib beradi.

Arab tilida affiksal usulda yasalgan sifat va sifatdoshlar gap tarkibida o‘zining moslashuvchan sintaktik pozitsiyasiga ega. Sifatdoshlar (ism al-foil va ism al-

maf’ul) ko‘p hollarda sifatlovchi-aniqlovchi vazifasida kelib, aniqlanmishning jinsi, soni, kelishigi va holatiga (aniqlik yoki noaniqlik) to‘liq moslashadi. Masalan, “الدَّوْلَةُ الْمُتَقَدِّمَةُ” (ad-davlatu al-mutaqaddimatu – rivojlangan davlat) birikmasida “مُتَقَدِّمَةٌ” (mutaqaddimatun) sifatdoshi aniqlanmishga muannas jinsi va aniqlik holatida to‘liq moslashgan. Ta’kidlash joizki, sifatdoshlar tarkibidagi affikslar faqatgina leksik ma’no tashuvchi emas, balki so‘zning gapdagi funksional yuklamasini ham belgilovchi vositadir. Zamonaviy arab tilshunosligida, ayniqsa, ommaviy axborot vositalari va ilmiy diskurslarda affiksal yasalgan sifatdoshlarning otlashish (substantivatsiya) tendensiyasi tobora kuchayib bormoqda [10]. “مُشْتَرِكٌ” (mushtarikun – ishtirok etuvchi / ishtirokchi), “مُسْتَثْمِرٌ” (mustasmirun – sarmoya kirituvchi / investor) kabi so‘zlar dastlab sifatdosh qolipida yasalib, keyinchalik gapda to‘laqonli otga aylangan va hozirgi arab tili lug‘at boyligining ajralmas qismidan joy olgan.

Arab tilining yana bir morfologik o‘ziga xosligi shundaki, uning asl tabiatida hind-yevropa tillaridagi kabi sof inkor prefikslari (masalan, ingliz tilidagi *un-*, *in-*, *dis-*) mavjud emas. Biroq hozirgi zamon arab tilida sifat va sifatdoshlardan ziddiyat yoki inkor ma’nosini anglatuvchi so‘zlar yasash ehtiyoji sababli “غَيْرُ” (g‘ayru – ...siz, emas) hamda “لَا” (la – yo‘q, inkor) so‘zlari o‘ziga xos prefiksoid (soxta prefiks) vazifasini bajarmoqda. Ushbu birliklar nisbat sifatlari va sifatdoshlarga oldindan qo‘shilib, mantiqan bitta leksik butunlikni hosil qiladi va semantik jihatdan prefiksatsiya modeliga mos keladi [11]. Masalan, “رَسْمِيٌّ” (rasmiyyun – rasmiy) sifatiga “غَيْر” qo‘shilishi orqali “غَيْرُ رَسْمِيٍّ” (g‘ayru rasmiyyin – norasmiy), “مَحْدُودٌ” (mahdudun – cheklangan) sifatdoshidan “غَيْرُ مَحْدُودٍ” (g‘ayru mahdudin – cheklanmagan, cheksiz) kabi leksik birliklar yasaladi. Bu sintaktik-morfologik hodisa qat'iy izofa (qaratqichli birikma) qoidasiga bo‘ysunsa-da, kognitiv va tarjima nuqtai nazaridan yagona inkor sifatini beradi. Mazkur holat arab tili derivatsiyasida affiksatsiya va unga yondosh hodisalar qamrovi tobora kengayib borayotganini va

tilning ichki imkoniyatlari yangi atamalarni yasashda qanchalik elastik ekanligini isbotlaydi.

Olib borilgan ilmiy-nazariy tahlillar shuni ko‘rsatadiki, arab tili so‘z yasalish tizimida affiksal usul, garchi tilning tarixiy asosi ichki fleksiyaga qurilgan bo‘lsa-da, bugungi kunda eng mahsuldor va dinamik jarayonlardan biri sanaladi. Nisbat sifatlari (suffiksatsiya) va sifatdoshlarning (prefiksatsiya) yasalishi nafaqat mavjud so‘zlardan yangi shakllar hosil qilish, balki tilning leksik-semantik maydonini, xususan, ijtimoiy-siyosiy va ilmiy terminologiyani zamonaviy atamalar bilan boyitishda asosiy derivatsion manba bo‘lib xizmat qilmoqda.

Xulosa qilib quyidagilarni ta’kidlash joizki:

Birinchidan, arab tilida nisbat sifatlarining yasalishi faqatgina mexanik tarzda tashdidli “ya” (-iyy) affiksining qo‘shilishidan iborat bo‘lmay, balki o‘zak tarkibidagi murakkab morfofonologik o‘zgarishlar (unlilarning tushib qolishi yoki undoshlarga almashishi) bilan parallel ravishda kechadi.

Ikkinchidan, orttirilgan (mazid) boblardan ism al-foil va ism al-maf’ul yasalish jarayoni sof affiksatsiya emas, balki “mu-” prefiksi hamda o‘zak ichidagi unlilar oppozitsiyasi (kasra va fatha) ishtirokidagi sintetik usul ekanligi o‘z tasdig‘ini topdi. Bu yondashuv bitta qolip ichida bir-biriga ziddiyatli bo‘lgan subyekt va obyekt ma'nolarini aniq farqlash imkonini beradi.

Uchinchidan, zamonaviy arab tili diskursida affiksal usulda yasalgan sifat va sifatdoshlarning otlashish (substantivatsiya) tendensiyasi o‘ta yuqori. Shuningdek, tilda sof inkor prefikslarining yo‘qligi sababli “g‘ayru” va “la” kabi vositalarning prefiksoid (soxta prefiks) sifatida qo‘llanilishi tilning o‘zgaruvchan ehtiyojlarga tez moslasha olish qobiliyatini namoyon etadi.

Mazkur morfologik jarayonlarni o‘zbek tili bilan qiyosiy-tipologik nuqtai nazardan chog‘ishtirish shuni ko‘rsatadiki, flektiv (arab) va agglyutinativ (o‘zbek) tillar o‘rtasida so‘z yasash texnikasi turlicha bo‘lsa-da, mantiqiy-semantik funksiya mutlaq universallikka ega. Olingan ilmiy xulosalar va dalillar sharqshunoslik,

qiyosiy tilshunoslik hamda tarjimashunoslik sohalari uchun muhim nazariy ahamiyat kasb etadi. Ushbu tadqiqot natijalaridan oliy ta’lim muassasalarida arab tili grammatikasi va leksikologiyasini o‘qitish amaliyotida, o‘quv qo‘llanmalar yaratishda hamda arabcha-o‘zbekcha tarjima jarayonlarida adekvatlikni ta’minlashda bevosita foydalanish maqsadga muvofiqdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO‘YXATI:

1. Ryding, K. C. A Reference Grammar of Modern Standard Arabic / K. C. Ryding. – Cambridge: Cambridge University Press, 2005. – 708 p.
2. Гранде, Б. М. Курс арабской грамматики в сравнительно-историческом освещении / Б. М. Гранде. – Москва: Восточная литература, 1998. – 592 с.
3. Nosirova, M. Arab tili grammatikasi: oliy o‘quv yurtlari talabalari uchun darslik / M. Nosirova, N. Ibrohimov. – Toshkent: O‘zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2004. – 416 b.
4. Ковалев, А. А. Учебник арабского языка / А. А. Ковалев, Г. Ш. Шарбатов. – Москва: Восточная литература, 1998. – 751 с.
5. Badawi, E. Modern Written Arabic: A Comprehensive Grammar / E. Badawi, M. G. Carter, A. Gully. – London: Routledge, 2004. – 812 p.
6. Wright, W. A Grammar of the Arabic Language. 3rd Edition / W. Wright. – Cambridge: Cambridge University Press, 2004. – 317 p.
7. Xolidov, B. Z. Arab tili: oliy o‘quv yurtlari uchun darslik / B. Z. Xolidov. – Toshkent: O‘qituvchi, 1982. – 365 b.
8. G‘ulomov, A. Hozirgi o‘zbek adabiy tili. Sintaksis: darslik / A. G‘ulomov, M. Asqarova. – Toshkent: O‘qituvchi, 1987. – 256 b.
9. Holes, C. Modern Arabic: Structures, Functions, and Varieties / C. Holes. – Washington, D.C.: Georgetown University Press, 2004. – 419 p.
10. Al-Ghalayini, M. Jami' ad-durus al-arabiyya / M. Al-Ghalayini. – Bayrut: Al-Maktaba al-Asriyya, 2011. – 415 b.

11. Beeston, A. F. L. The Arabic Language Today / A. F. L. Beeston. – London: Routledge, 2016. – 138 p.